

Krzysztof Garbacz

POZOSTAŁOŚCI MURÓW OBRONNYCH POD ULICĄ POD FILARAMI W ZIELONEJ GÓRZE – WYNIKI PRAC ARCHEOLOGICZNYCH

W lipcu 2001 r. w rejonie ul. Pod Filarami, na podwórzu będącym zapleczem m. in. budynku nr 3, przystąpiono do układania kostki brukowej. Inwestorem był Wydział Infrastruktury Technicznej i Ochrony Środowiska Urzędu Miejskiego w Zielonej Górze. W celu odwodnienia terenu założono wykop pod rurę, prowadzący od tego podwórza, pomiędzy budynkami nr 1 i 3, do samej ulicy. W obrębie ul. Pod Filarami wykop miał ok. 1,4 m szerokości przy powierzchni i ok. 0,5 m na głębokości 2 m, a przecinał ją na długości 8 m.

Zamiar prowadzenia prac ziemnych nie został zgłoszony do Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze, rozpoczęto je więc bez odpowiedniego nadzoru archeologicznego. Dopiero po informacji prasowej Wojciecha Eckerta o natrafieniu na „mury średniowiecznej Wieży Głód owej” i powiadomieniu Służby Ochrony Zabytków o tym fakcie (notatka „Gazety Lubuskiej” z 31 lipca 2001 r.) wstrzymane zostały dalsze prace. Wojewódzki konserwator zabytków nakazał przeprowadzenie badań archeologicznych w celu odsłonięcia resztek muru, zachowanych w rejonie studzienki kanalizacyjnej, a więc mniej więcej na środku ulicy (wykop 1) oraz ponowne otworzenie już zasypanego wykopu pod rurę odwadniającą na odcinku pomiędzy budynkiem nr 1 a wykopem 1 (wykop 2), następnie zdokumentowanie ewentualnych obiektów oraz nawarstwień kulturowych (ryc. 1, 2). Wyjaśnieniu podlegała kwestia obecności Wieży Głódowej, na co miały wskazywać szczątki muru kamiennego odkrytego w wykopie pod studzienkę kanalizacyjną. Prace archeologiczne zostały podjęte 1 sierpnia i trwały do 7 sierpnia 2001 r. Prowadzono je w dwóch wykopach.

Wykop 1

Znajdował się w rejonie istniejącej studzienki kanalizacyjnej, a jego powierzchnia na poziomie ulicy wynosiła ok. 4 m². W trakcie wstępnych oględzin tego miejsca stwierdzono zniszczenie na przestrzeni całego wykopu odcinka muru do głębokości około 2 m, co, wg informacji wykonawcy inwestycji, miało mieć miejsce dawniej, podczas zakładania kanalizacji, a przede wszystkim studzienki kanalizacyjnej.

Po odczyszczeniu dna wykopu odsłonięto ostatnią warstwę kamieni, stanowiących podstawę muru. Mur obronny miał szerokość 1-1,2 m i sięgał do głębokości około 2,35 m od obecnego poziomu ulicy. Górna jego partia zachowała się od głębokości prawie 70 cm. Zbudowany był wyłącznie z głazów narzutowych, układanych w piaszczystym podłożu dość szczelnie, bez zaprawy. Były to duże kamienie, natomiast do uszczelnienia użyto mniejszych. Od wysokości około 1,1 m do 1,7 m kamienie były łączone zaprawą wapienną, w której znajdowały się też drobne kawałki cegieł (ryc. 3-7).

Na badanym odcinku do tej wysokości zachowany był mur obronny. Na podstawie ułożenia wyeksplorowanego fragmentu muru w wykopie 1 można ustalić kierunek jego przebiegu, a mianowicie ze wschodu na zachód (z lekkim odchyleniem w kierunkach północnym i południowym), pomiędzy obecnie istniejącymi budynkami nr 16 przy pl. Pocztowym a nr 1 przy ul. Pod Filarami.

W profilach: wschodnim i zachodnim, a przede wszystkim w profilu południowym, zaobserwowano ślady kilku wkopów nowożytnych, związanych z doławianiem wapna czy prawdopodobnie wzniesieniem jakiegoś niedużego budynku (pozostałość fundamentu?). Zachowana w dolnej partii wykopu warstwa żółto-szarego piasku, ze śladami węgla drzewnego, może być związana z czasami budowy muru, jednak brak jakichkolwiek znalezisk nie pozwala na jej datowanie (ryc. 8-9).

Wykop 2

Jego powierzchnia na poziomie ulicy wynosiła ok. 5,3 m². W wykopie, a zwłaszcza w profilach południowym i północnym, stwierdzono kompletne zniszczenie warstwy kulturowej przez współczesne wkopy, związane z zakładaniem różnego rodzaju instalacji przebiegającej zarówno wzdłuż ul. Pod Filarami, jak i w poprzek. Spowodowało to całkowite zniszczenie muru obronnego na przestrzeni 5 m. Pozostały jedynie skupiska kamieni w dolnej partii profilu południo-

wego od głębokości 1,2 m do około 2 m, zachowanych w większości *in situ* (ryc. 10). Skupisko kamieni przy profilu północnym najprawdopodobniej jest wtórne i najpewniej pochodzi z rozsuniętej dolnej partii odcinka muru, przebiegającego pierwotnie ukośnie w stosunku do zarysu wykopu.

W trakcie prac ziemnych nie było jednak możliwe definitywne rozstrzygnięcie, czy mur całą szerokością łączy się z fundamentami budynku nr 1 przy ul. Pod Filarami, czy też budynek opiera się tylko na jego części. W wykopie założonym w odległości około 0,5 m od północnej ściany tego budynku, znaleziono tylko luźne, drobne kamienie, brak było śladów konstrukcji muru. A więc, kierując się tą przesłanką, można założyć, że dolna partia muru obronnego pokrywa się z fundamentem tej ściany.

Średniowieczne mury miejskie w Zielonej Górze do dziś zachowały się w niewielkim stopniu. Jednak ich przebieg znany jest nie tylko dzięki obecnie istniejącym ich fragmentom, lecz także źródłom ikonograficznym i pisanym. Umiejscowienie poszczególnych partii obwarowań może być potwierdzone przy okazji różnych prac archeologicznych.

Jak podają historycy, rozpoczęcie budowy kamiennie-ceglanych murów nastąpiło w ostatniej ćwierci XIV w. Zastąpiły one wówczas umocnienia drewniano-ziemne. Jako dowody na wybudowanie na przełomie XIV i XV w. tych obwarowań podaje się odcisk pieczęci na dokumencie z 1421 r., przedstawiający herb miasta z fragmentami muru miejskiego, dwiema basztami i orłem piastowskim, a także dokument księcia Henryka z 1429 r., w którym znajduje się informacja o ulgach i przywilejach dla mieszkańców Zielonej Góry w zamian za udział w budowie obwarowań. W tym czasie miasto miało zakończyć budowę murów (H. Schmidt 1922, s. 293; W. Posadzy 1970, s. 491-492, J. Benyskiewicz, H. Szczegóła 1991, s. 19-20). Najstarsze zachowane źródła kartograficzne ukazują rozplanowanie Starego Miasta w granicach murów miejskich, a także przebieg samych obwarowań (zob. sztych Brühla z ok. 1740 r. i plan miasta wykonany przez D. Büttnera z 1784 r.) (ryc. 11-12). Z murów, w większości rozebranych pod koniec XVIII lub na początku XIX w., zachowały się dwa fragmenty w południowo-zachodniej i północnej części miasta, pozwalające na przeanalizowanie ich struktury w części naziemnej (ryc. 14, 15). Także układ budynków, usytuowanych pomiędzy ul. J. Sobieskiego (czyli od zachowanego fragmentu muru) do tzw. Wieży Głodowej, wyraźnie

wskazuje na posadowienie ich północnych ścian na średniowiecznym obwarowaniu (por. wycinek z planu miasta z 1926 r. – ryc. 13). Mury miejskie zbudowane były z głazów narzutowych oraz średniowiecznej cegły powiązanej zaprawą wapienną. Obwarowania te były w przeciągu kilku stuleci naprawiane. Całkowita ich długość wynosiła 800 m, a szerokość 1 m (zob. H. Schmidt 1922, s. 291-298; W. Posadzy 1970, s. 491-500).

Rekonstrukcja fundamentów murów możliwa jest przy przeprowadzeniu prac archeologicznych, co miało miejsce w przypadku odcinka zachowanego pod ul. Pod Filarami. W latach 80 i 90-tych XX w. kilkakrotnie prowadzono badania archeologiczne w rejonie zielonogórskich murów miejskich. W 1985 r. zostały założone przez E. Dąbrowskiego wykopy sondażowe obok dawnego więzienia miejskiego na Placu Wielkopolskim. Stąd pochodzi m. in. średniowieczna ceramika i XIV-wieczna ostroga. Prawdopodobnie na fragment muru natrafiła M. Lewczuk prowadząca w 1995 r. badania przy ul. Sobieskiego 14, a odcinek późnośredniowiecznych obwarowań odkrył w tym samym roku S. Kałagate w wykopie założonym na Placu Kasprowicza (informacje wg kart AZP 62-14/31; S. Kałagate 1998, s. 103-104, ryc. 1).

Jak wynika z dotychczasowych badań, w ziemi zachowane są jeszcze fragmenty fundamentów murów miejskich, prawdopodobnie na znacznej przestrzeni rozebranych mniej więcej do poziomu gruntu.

Prace archeologiczne przy ul. Pod Filarami nie doprowadziły do odkrycia śladów baszty obronnej, którą na podstawie sztychu z 1740 r. można w tym rejonie lokalizować (ryc. 11). Baszta ta mogła znajdować się po zewnętrznej stronie muru, a więc poza zasięgiem wykopu ziemnego i w zasadzie obok niego należałoby szukać śladów fundamentów tej budowli. Istnieje jednak obawa, że teren wokół odkrytego odcinka muru jest tak silnie zniszczony przez różnego typu XX-wieczne wykopy ziemne, że szansa na natrafienie szczątków baszty może być niewielka.

Problem istnienia pierwotnej Wieży Głodowej podnosił już H. Schmidt w monografii Zielonej Góry. Wieża Głodowa („der Hungerturm”) została umieszczona przez Brühla ok. 1740 r. na sztychu przedstawiającym fragment Zielonej Góry i opublikowanym w Szprotawie w „Grünberger Gefangenbuch” (ryc. 11). W książce H. Schmidta został wydrukowany dosyć schematyczny przerys tej ryciny (1922, ryc. 48). H. Schmidt podaje informację o istnieniu datowanego na ok. 1663 r. starszego przedstawienia Wieży Głodowej, mało różniącego

się od tego z XVIII w. Ponadto stwierdza, że w miejskich protokołach sądowych z 1642 r. zawarta była wzmianka o „białej wieży” („weisen Turm”) (H. Schmidt 1922, s. 295-296). Nie wydaje się, aby przedstawienie na rycinie z ok. 1740 r. (pod nr 11) wieży zwieńczonej blankami było wytworem wyobraźni Brühla, zwłaszcza że wizerunek ten wyraźnie odbiega od wyobrażenia pozostałych budynków. Jej forma może wskazywać na typowo obronną średniowieczną basztę, wkomponowaną w późniejszą, XVIII-wieczną zabudowę wykraczającą już poza obwarowania miejskie.

W wykopach pod studzienkę kanalizacyjną (wykop 1) oraz pomiędzy studzienką a budynkami nr 1 i 3 przy ul. Pod Filarami (wykop 2), w przemieszanych warstwach ziemi znaleziono dość liczne fragmenty ceramiki, dużo mniej ułamków kafli i naczyń szklanych. Ponadto ceramika została wydobyta z warstw wydzielonych w profilach wykopu 1.

Pod względem technologicznym ceramika reprezentuje następujące grupy: żółtokremową i ceglasczerwoną, jednostronnie i obustronnie szkliwioną, stalowoszarą i szarą (w minimalnych ilościach), a także kamionkę (pojedyncze fragmenty). W sumie pozyskano 189 fragmentów naczyń ceramicznych, 17 kafli płytowych i 8 ułamków przedmiotów szklanych. Oprócz tego w obydwu wykopach znaleziono przedmioty żelazne: gwóźdź, fragment drugiego gwóźdźa?, hak i sztabkę.

Najliczniej reprezentowana jest ceramika wypalona w atmosferze utleniającej, a więc żółtokremowa i ceglasczerwoną. Zbiór ceramiki żółtokremowej liczy 55 fragmentów, w tym 34 jednostronnie lub obustronnie szkliwione. Szkliwo ma kolor miodowy, żółty, zielony, pomarańczowy, a także brązowy i niebieski. Do ceramiki ceglasczerwonej zostało zaliczonych 112 fragmentów, z których 74 było jednostronnie lub obustronnie szkliwionych. Szkliwo zabarwione jest na kolor pomarańczowy, miodowy, zielony, brązowy, żółty. Ponadto znaleziono tylko pojedyncze fragmenty ceramiki o zabarwieniu stalowoszarym, szarym i brązowym (6 szt.), częściowo szkliwione na brązowo, żółto, zielono i miodowo. Ze zbioru ceramiki wydzielony został fragment kamionki pokrytej błękitem kobaltowym, a także kamionki bolesławieckiej z zewnętrzną, beżowo-brązową polewą i zachowanym fragmentem napisu: Hoffm... Bun...

Na podstawie materiału ceramicznego, w większości rozdrobnionego i mało charakterystycznego, można wydzielić kilka form naczyń. Są to fragmenty naczyń garnkowych, mis, talerzy, czarki, trójnóżków.

Garnki charakteryzują się lekko odchylonymi na zewnątrz wylewami z pogrubioną, profilowaną krawędzią, niekiedy zakończoną listwą plastyczną (tabl. I, b, d, f, II, a, f, g). Formy te są często szklione od wewnątrz i zewnątrz, mają też zdobienia w formie poziomych, dookólnych żłobków umieszczonych w górnej partii brzuśca (tabl. I, f, II, g). Podobnego typu zdobnictwo występuje też w dolnych partiach naczyń, których forma może przypominać naczynia garnkowe (tabl. I, g, II, b, d, III, e).

Ze zbioru ceramiki został wydzielony fragment głębokiej misy o odchylonym na zewnątrz, pogrubionym wylewie, bez polewy, zdobionej w górnej partii 2 poziomymi żłobkami (tabl. III, a). Dość płaski talerz charakteryzował się szerokim, kołnierzosowatym wylewem o silnie pogrubionej krawędzi. Naczynie było szklione od wewnątrz (tabl. I, a). O obecności naczyń – trójnóżków świadczą znaleziska samych nóżek (tabl. I, e) oraz fragment rączki – uchwytu. Tego typu naczynia były przynajmniej częściowo szklione od wewnątrz, o czym świadczą ślady polewy na wewnętrznej stronie części nóżek. Ze zbioru ceramiki wyodrębniono także fragment obustronnie szklionego naczynia z licznymi, poziomymi, dookólnymi żeberkami, którego kształt przypomina formę czarki (tabl. III, e).

Z wykopu pochodzi również jeden fragment szarej pokrywki stożkowej z zachowanym uchwytem (tabl. II, h).

Dokładne ustalenie chronologii dla ceramiki jest bardzo utrudnione, gdyż zaprezentowane wyżej formy i grupy technologiczne występowały w okresie nowożytnym bardzo długo. Starszą metrykę może przedstawiać jedynie fragment szarej przykrywki (ok. XV w.), natomiast pozostałe formy, pochodzące zarówno z przemieszanych warstw jak i późnych obiektów zarysowanych w profilach, na podstawie analogii można datować na XVI/XVII-XVIII w., nie wykluczając przynależności części materiału do okresów późniejszych. Znaczna większość materiału znajdowała się w warstwach wielokrotnie przemieszanych wskutek działalności różnego typu służb instalacyjnych, zwłaszcza w XX w.

Część form nawiązuje do ceramiki znanej z innych zielonogórskich stanowisk archeologicznych. Garnki o pogrubionym brzegu, z plastycznym wálkiem na szyjce lub powyżej (przypominającym okap) wystąpiły zarówno wśród ceramiki ceglascoczerwonej (tabl. I, b) jak i żółtokremowej (tabl. I, d) czy szarej (tabl. I, f, II, a, f). Ich występowanie zostało stwierdzone w Zielonej Górze na stanowisku 22 i repre-

zentują tam typ III garnków, zarówno ceglascoczerwonych jak i żółtokremowych (M. Lewczuk, J. Lewczuk 1999, s. 26, tabl. III, 5, 6, s. 29, tabl. V, 10, 12). Ten typ ceramiki na podstawie analogii z Frankfurtu, Witkowa i Ochli datowany jest na XVI/XVII-XVIII w. (M. Lewczuk, J. Lewczuk 1999, s. 26, 29). Głęboka misa ceglascoczerwona (tabl. III, a) przypomina typ II mis o podobnym zabarwieniu, których fragmenty znaleziono na stanowisku 22 w Zielonej Górze (M. Lewczuk, J. Lewczuk 1999, s. 25, tabl. II, 4, 11). Na podstawie dalekich analogii (S. Czopek, A. Lubelczyk 1993, s. 35-40, tabl. XXXVIII-XL) misy te są datowane na XVI-XVII w. (M. Lewczuk, J. Lewczuk 1999, s. 25). Do fragmentu wylewu, należącego do misy ceglascoczerwonej (tabl. I, c) podobieństwo wykazują dwa egzemplarze typu II ceramiki żółtokremowej ze stanowiska 22, mogące pochodzić z XVII-XVIII w. (M. Lewczuk, J. Lewczuk 1999, s. 28, tabl. IV, 2, 3).

Niestety, nie zostały wydzielone żadne pewne materiały ceramiczne, mogące pochodzić z okresu budowy i początków funkcjonowania murów miejskich. A więc przy próbie określenia chronologii badanego odcinka muru nie można posłużyć się znalezionym w wykopach materiałem. Jedyny fragment cegły gotyckiej, tzw. palcówki, odkryty na dnie fundamentu muru, nie jest też dobrym datownikiem.

Wykaz cytowanej literatury

Benyskiewicz J., Szczegół H.

Zielona Góra. Zarys dziejów, Poznań 1991

Czopek S., Lubelczyk A.

1993 *Ceramika Rzeszowska XIV-XVIII wiek*, Rzeszów.

Kałagate S.

1998 *Badania dotyczące późnego średniowiecza i czasów nowożytnych w Zielonogórskim*, „Rocznik Lubuski”, t. 24, cz. 1, s. 97-115.

Lewczuk M., Lewczuk J.

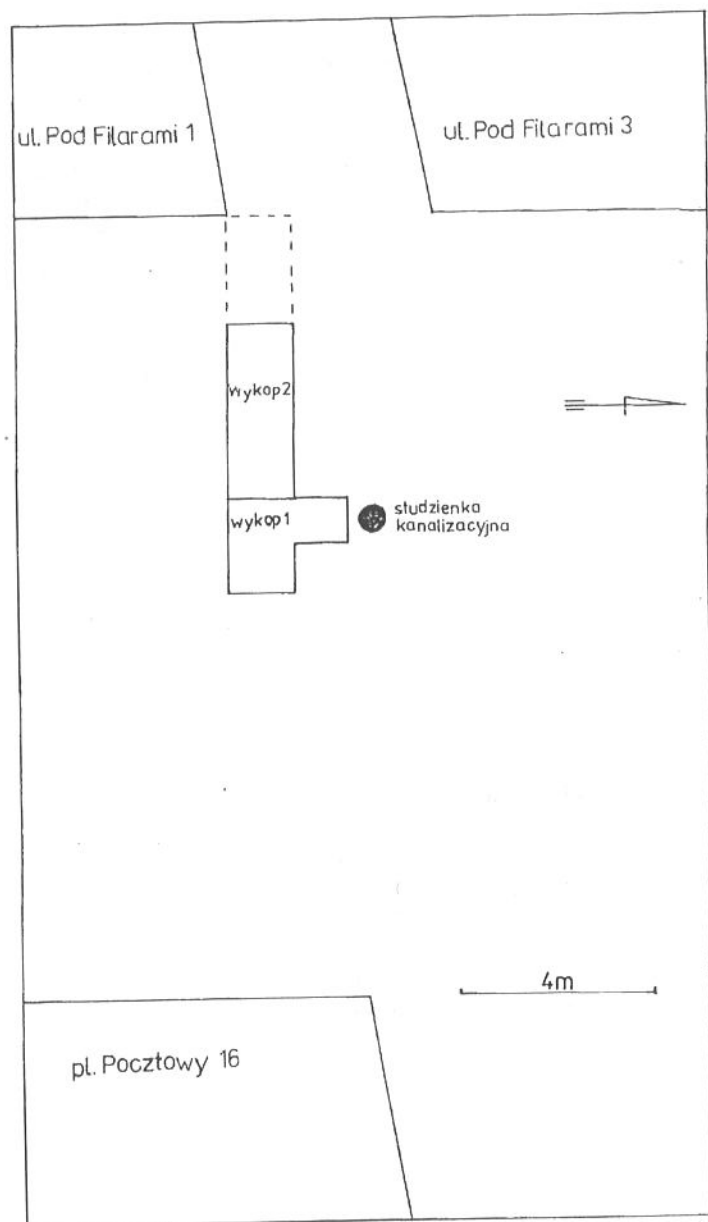
1999 *Sprawozdanie z nadzoru i badań ratowniczych w Zielonej Górze, stanowisko 22, Świdnica* (opracowanie w WO Służby Ochrony Zabytków w Zielonej Górze).

Posadzy W.

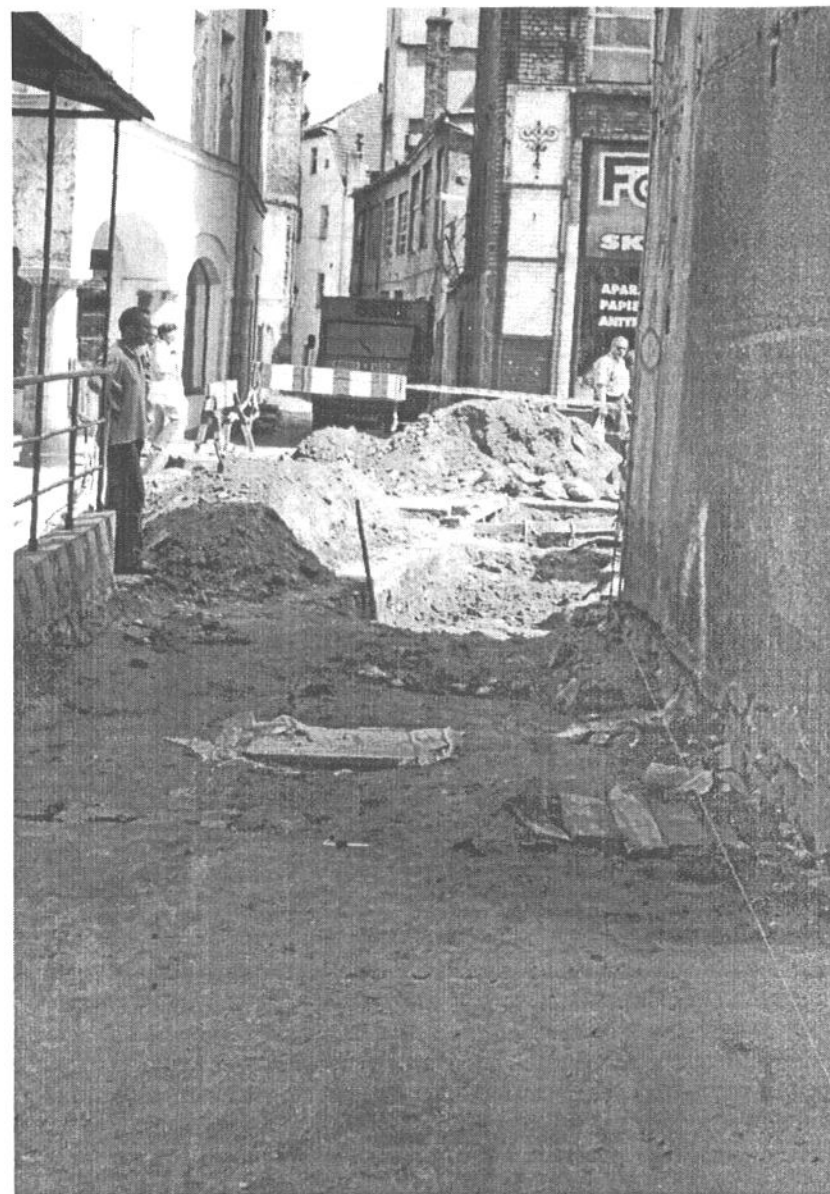
1970 *Zielona Góra*, (w:) *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą (województwo zielonogórskie)*, t. II: *Dolny Śląsk, Dolne Łużyce*, Zielona Góra.

Schmidt H.

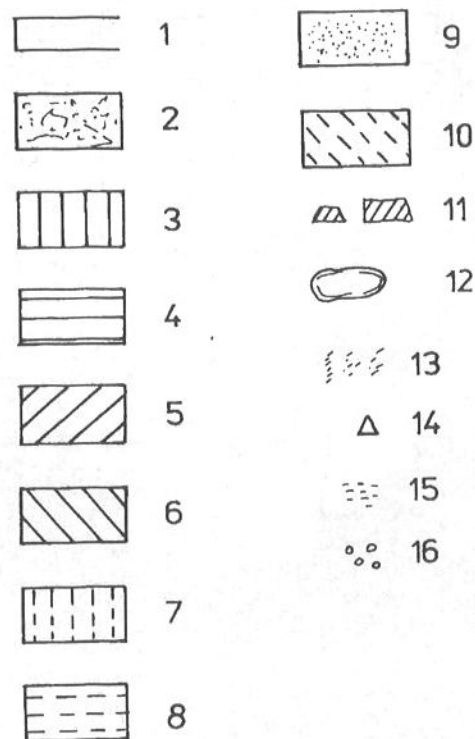
1922 *Geschichte der Stadt Grünberg, Schles.*, Grünberg.

Ryc. 1. Zielona Góra, ul. Pod Filarami. Lokalizacja wykopów 1 i 2.
Rys. K. Garbacz

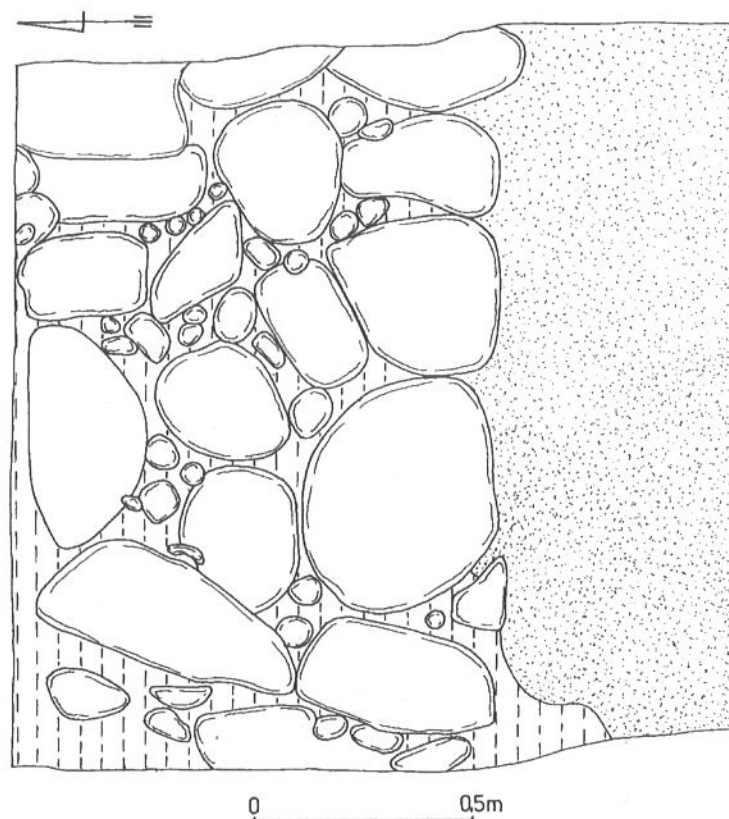

Ryc. 2. Zielona Góra, ul. Pod Filarami. Rejon prac ziemnych. Widok od strony budynków nr 1 i 3.
Fot. K. Garbacz

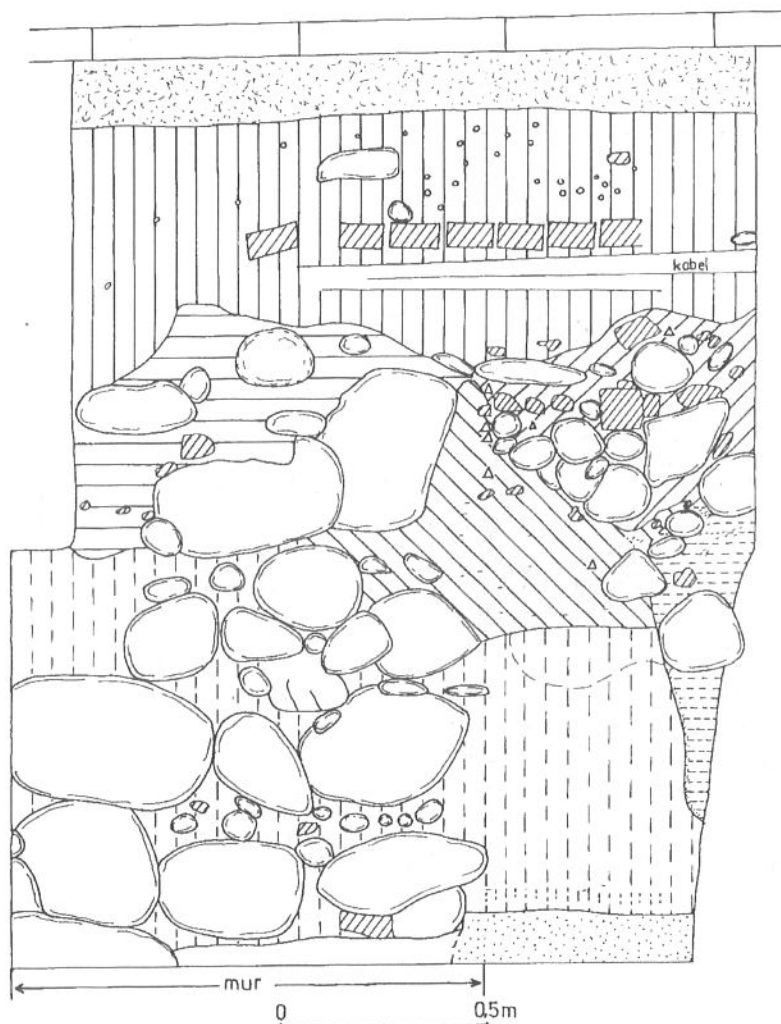
Oznaczenia graficzne na rycinach: 3-5, 7:

1 – płyty betonowe; 2 – wylewka z betonu; 3 – współczesne warstwy niwelacyjne z drobnymi kamieniami i kawałkami cegieł (szary piasek ze śladami żółtego); 4 – zaprawa wapienna z czasów budowy muru średniowiecznego (wraz z drobnymi kawałkami cegieł); 5 – zaprawa gliniana z kawałkami cegieł, ceramiki z kamieniami (fragment fundamentu nowożytnego); 6 – warstwa szaroczarnej ziemi z kawałkami cegieł i fragmentami ceramiki (poniżej jaśniejszy odcień); 7 – szary piasek przemieszany z żółtym (bez ceramiki), u dołu szara smuga ze śladami węgielków drzewnych (warstwa średniowieczna?); 8 – wypełnisko dołu po wapnie: szary piasek z drobnymi kawałkami cegieł, wapna, fragmentami ceramiki (wypełnisko sypkie); 9 – calec: piasek żółty i żółtobezowy; 10 – ziemia gliniasta; 11 – fragmenty cegieł; 12 – kamień; 13 – ślady wapna; 14 – fragment ceramiki; 15 – węgiel drzewny; 16 – żwir, drobne kamienie.

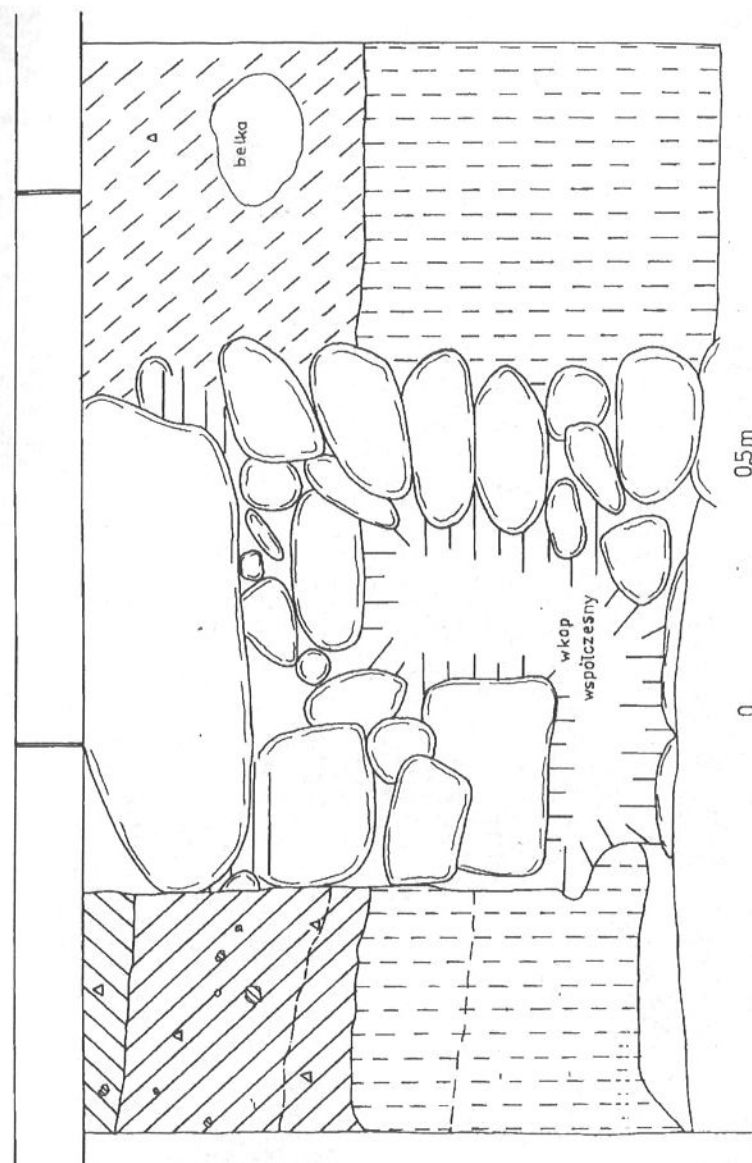

Ryc. 3. Zielona Góra, ul. Pod Filarami, wykop 1. Fragment muru obronnego w wykopie pod studzienkę kanalizacyjną. Rzut poziomy dolnej partii fundamentu na głębokości około 2 m.

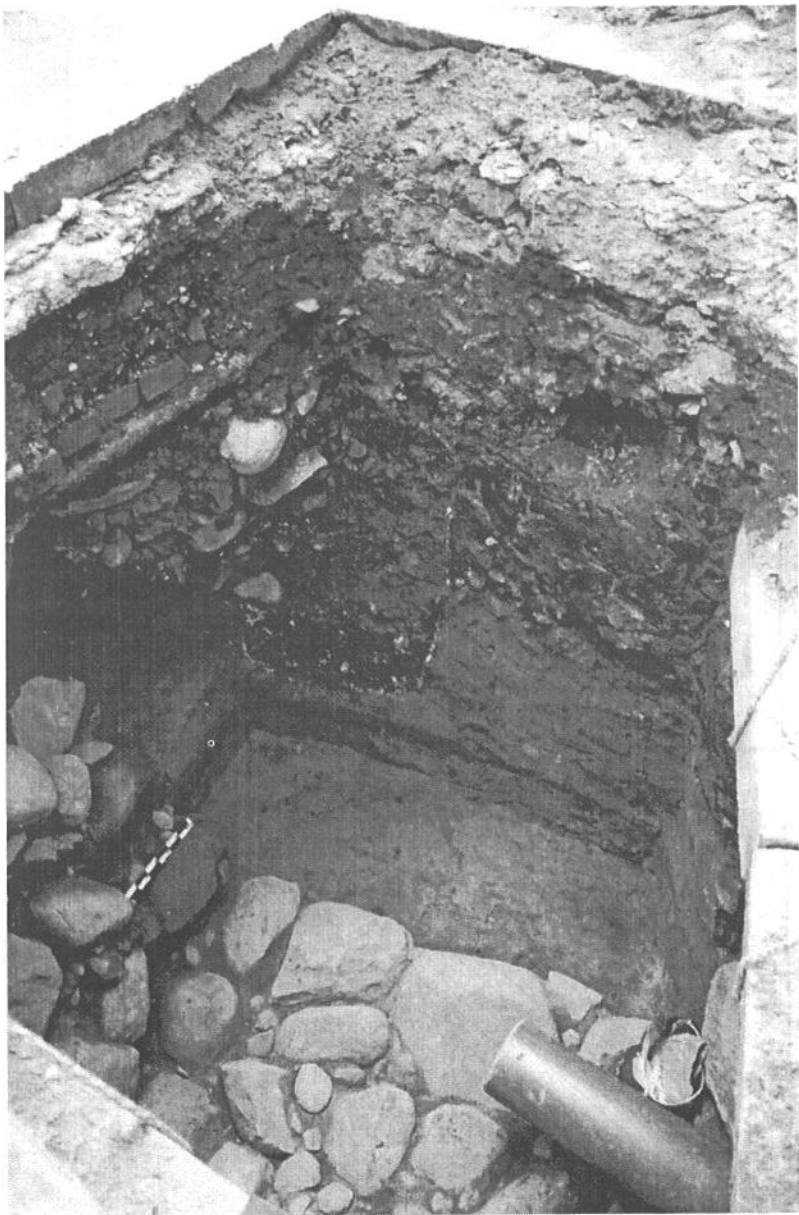
Rys. K. Garbacz

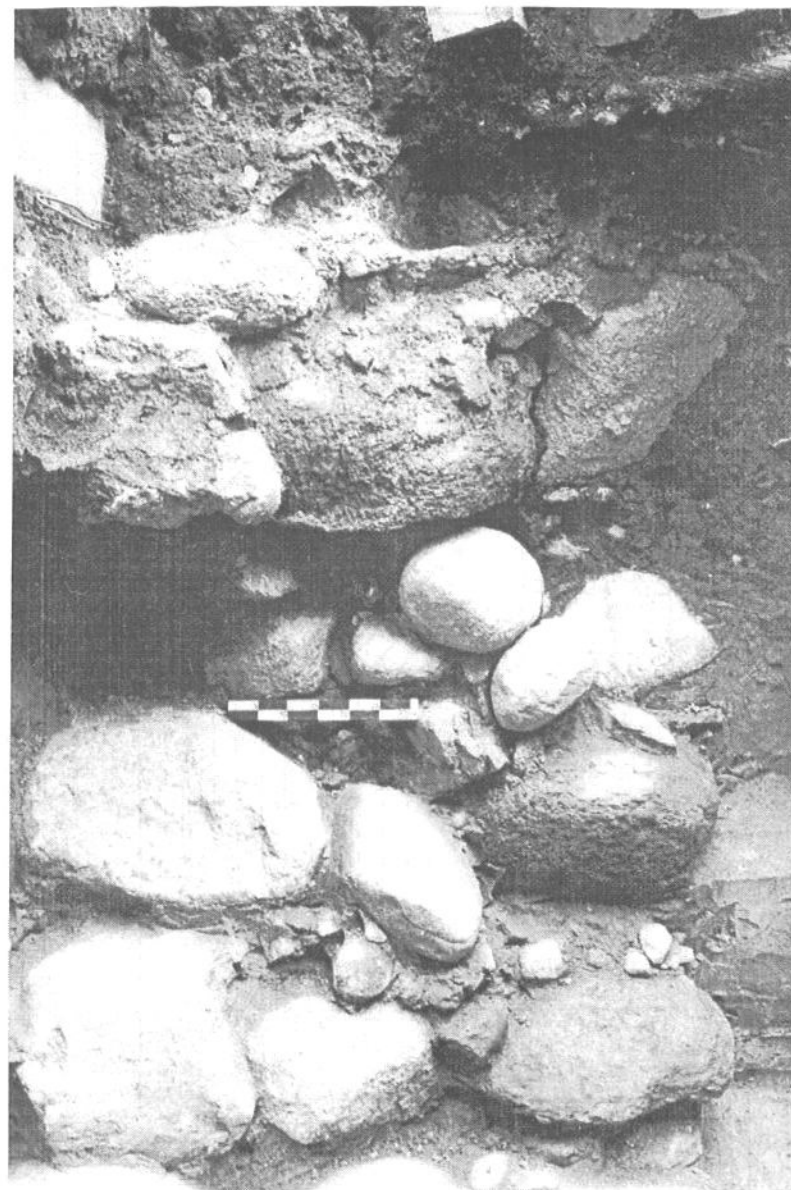
Ryc. 4. Zielona Góra, ul. Pod Filarami, wykop 1. Profil wschodni wykopu pod studzienkę kanalizacyjną. Przekrój fundamentu muru obronnego.
Rys. K. Garbacz

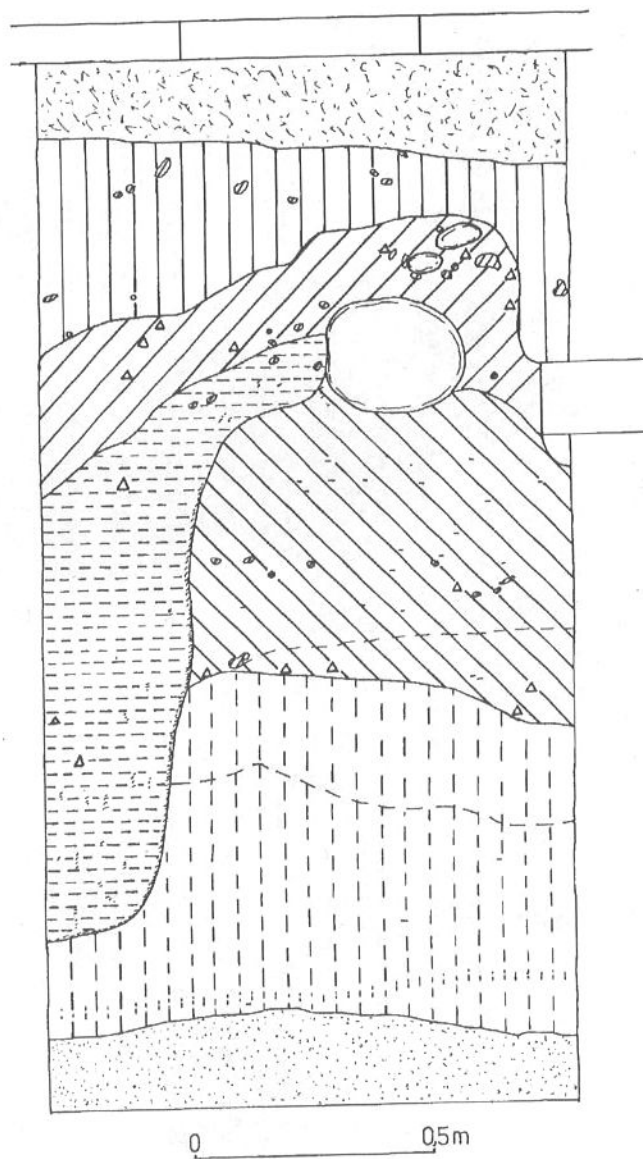
Ryc. 5. Zielona Góra, ul. Pod Filarami, wykop 1. Profil zachodni wykopu pod studzienkę kanalizacyjną. Przekrój fundamentu muru obronnego. W dolnej partii przekrój warstwy średniowiecznej?
Rys. K. Garbacz

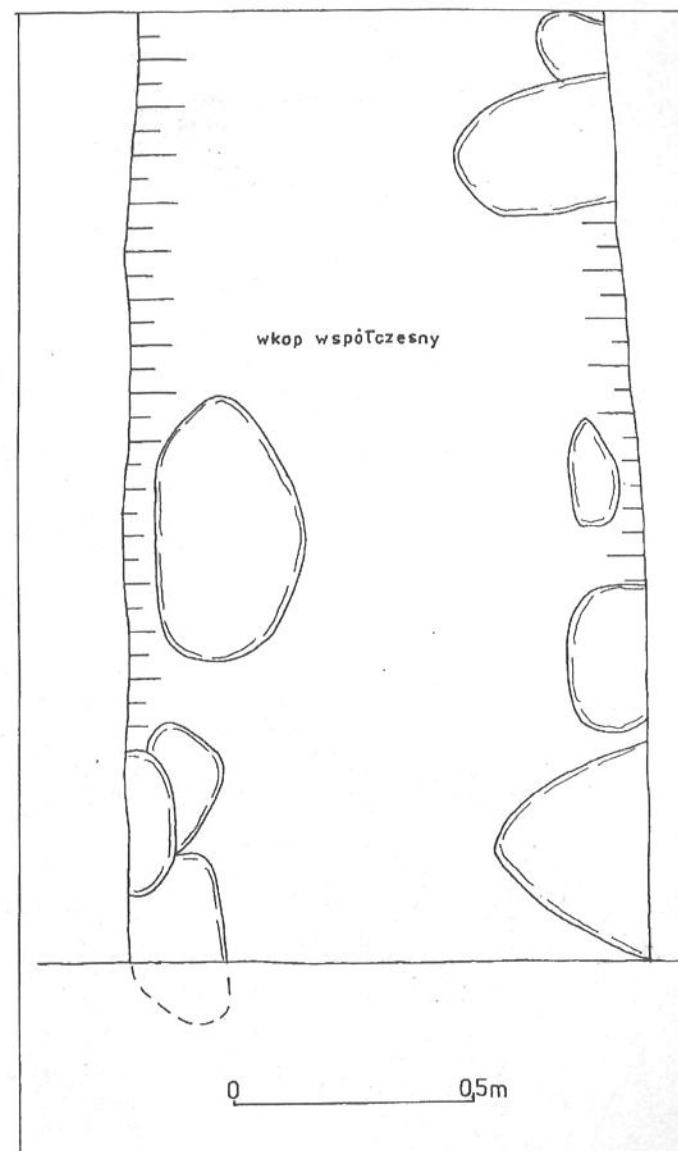
Ryc. 6. Zielona Góra, ul. Pod Filarami, wykop 1. Fragment muru obronnego wraz z profilami wschodnim i południowym wykopu pod studzienkę kanalizacyjną.
Fot. K. Garbacz

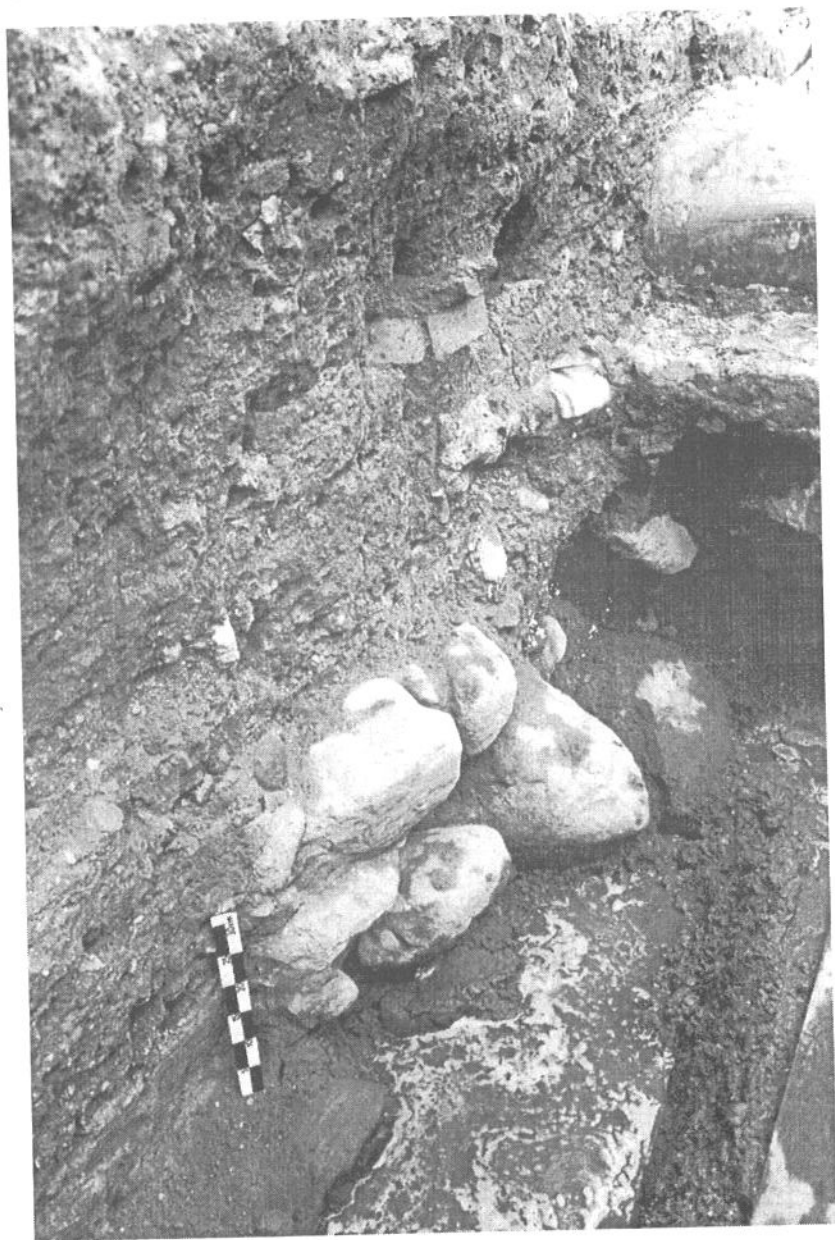
Ryc. 7. Zielona Góra, ul. Pod Filarami, wykop 1. Przekrój fundamentu muru obronnego. Kamienie w dolnej partii ułożone bez zaprawy, u góry warstwa zaprawy wapiennej.
Fot. K. Garbacz

Ryc. 8. Zielona Góra, ul. Pod Filarami, wykop 1. Profil S wykopu pod studzienkę kanalizacyjną. Przekrój fragmentu dołu na wapno oraz ślady wkopów nowożytnych. W dolnej partii przekrój warstwy średniowiecznej?
Rys. K. Garbacz

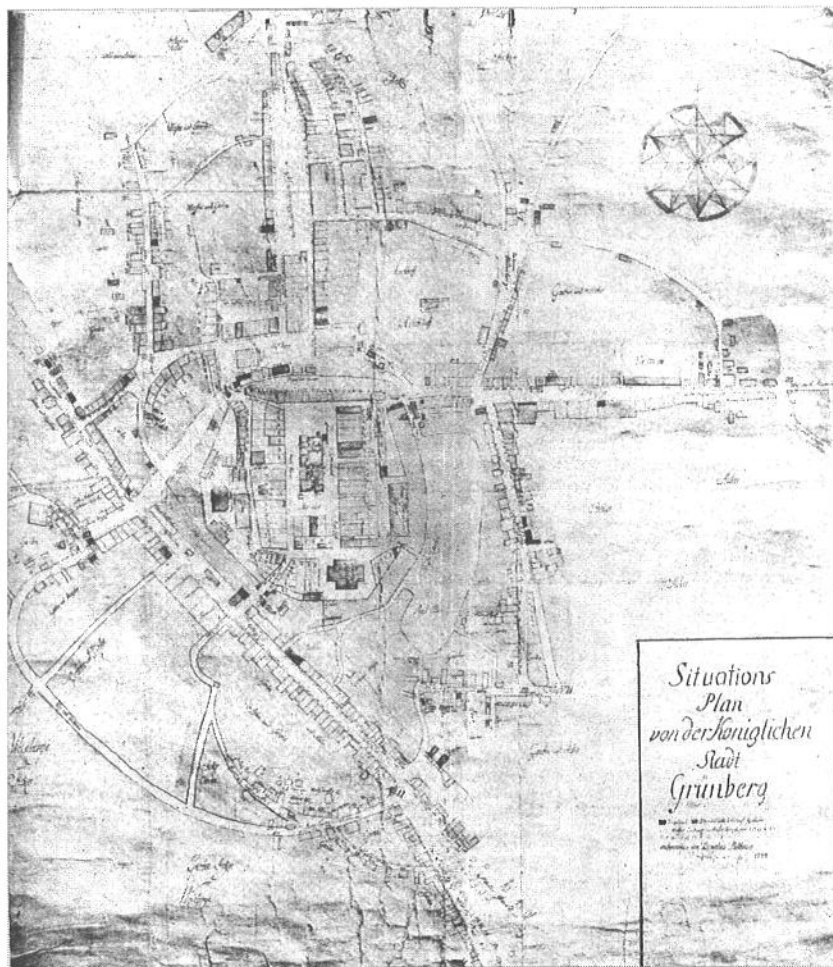
Ryc. 9. Zielona Góra, ul. Pod Filarami, wykop 2. Zniszczone wkopem współczesnym miejsce przebiegu muru obronnego.
Rys. K. Garbacz

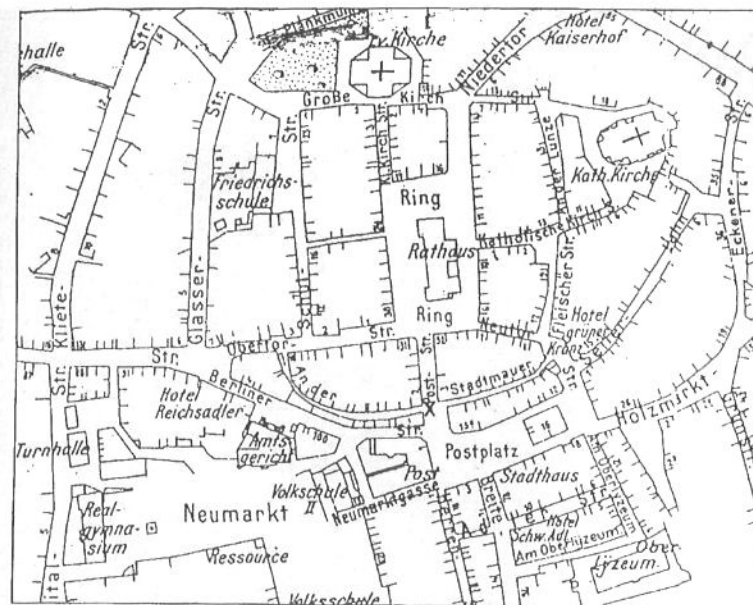
Ryc. 10. Zielona Góra, ul. Pod Filarami, wykop 2. Profil południowy wykopu pomiędzy budynkami 1 i 3 a wykopem 1.
Fot. K. Garbacz

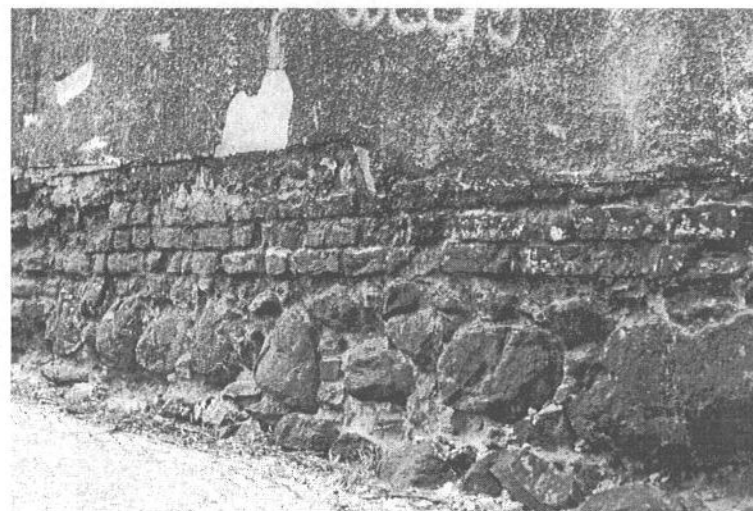
Ryc. 11. Sztych z ok. 1740 r. wykonany przez Brühla i przedstawiający Zieloną Górę wraz z opasającymi Stare Miasto murami obronnymi. Nr 11 na rycinie – baszta zwana Wieżą Głodową (wg H. Schmidt 1922, ryc. 48).

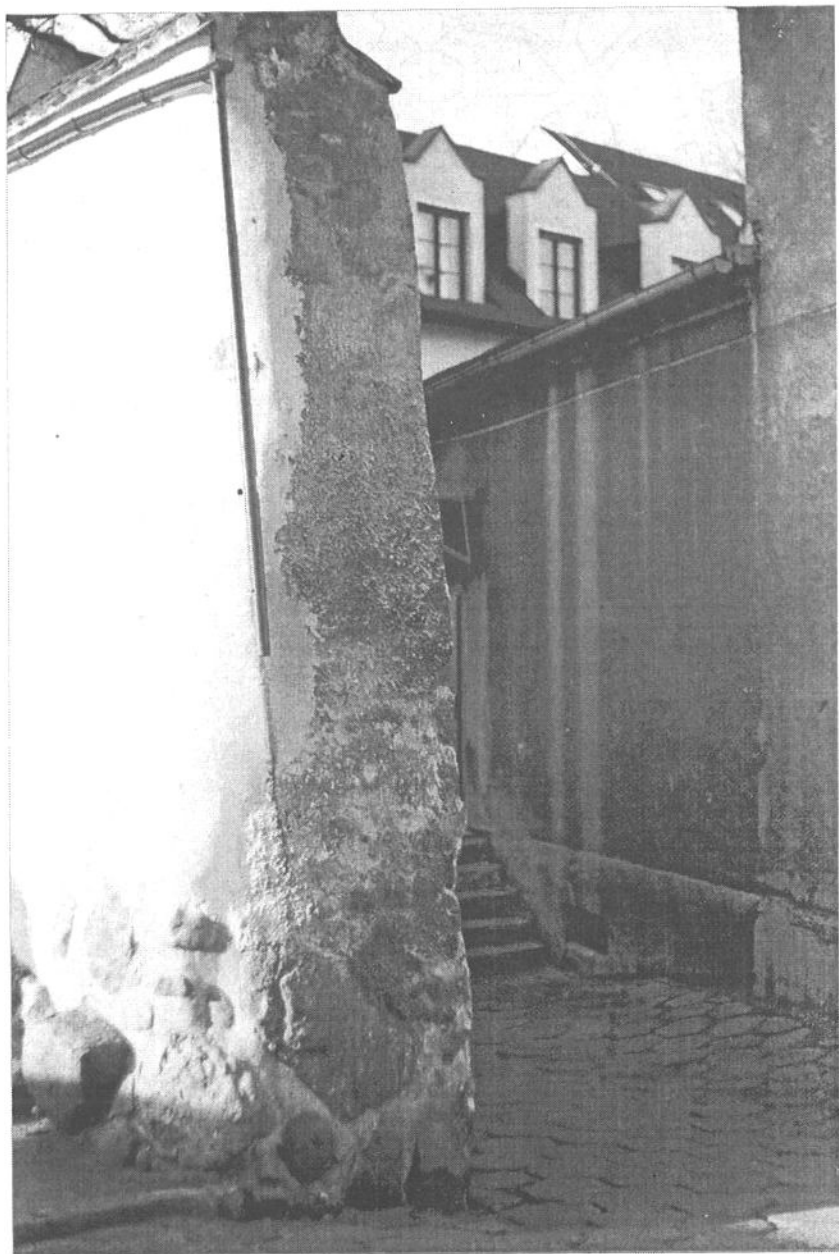
Ryc. 12. Plan Zielonej Góry wykonany w 1784 r. przez D. Büttnera, ukazujący m. in. obronne założenie Starego Miasta (wg H. Schmidt 1922).

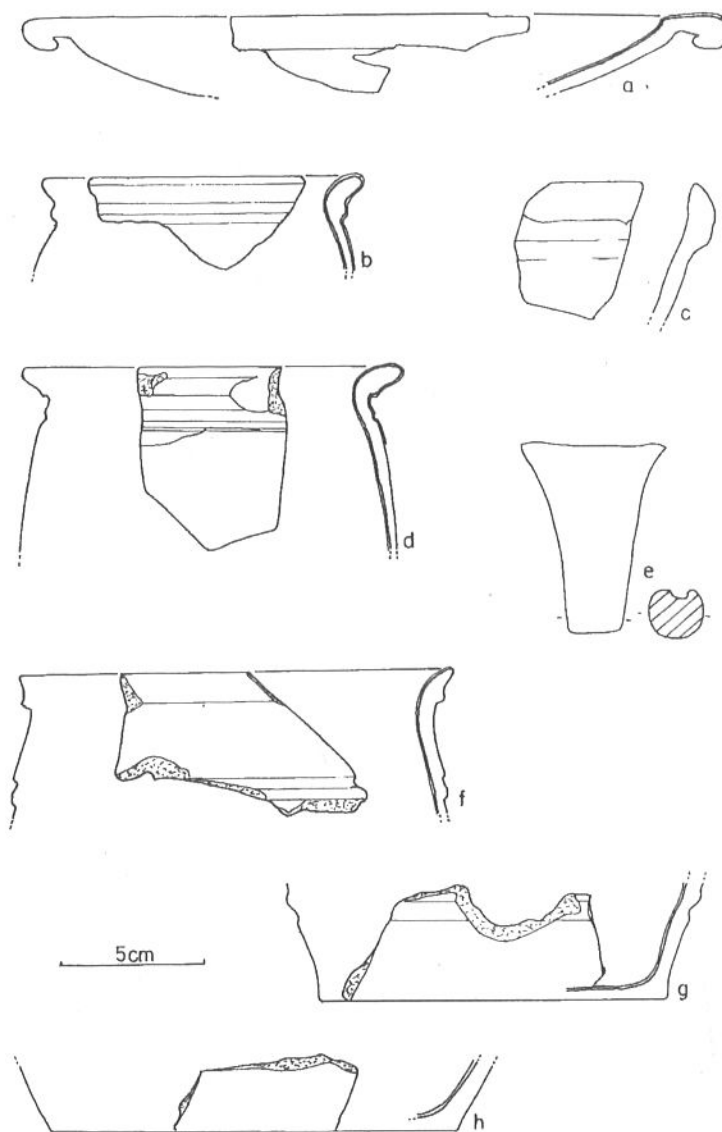
Ryc. 13. Wycinek z planu Zielonej Góry z 1926 r. X – miejsce prowadzenia prac archeologicznych w 2001 r., w rejonie murów miejskich („An der Stadtmauer”).

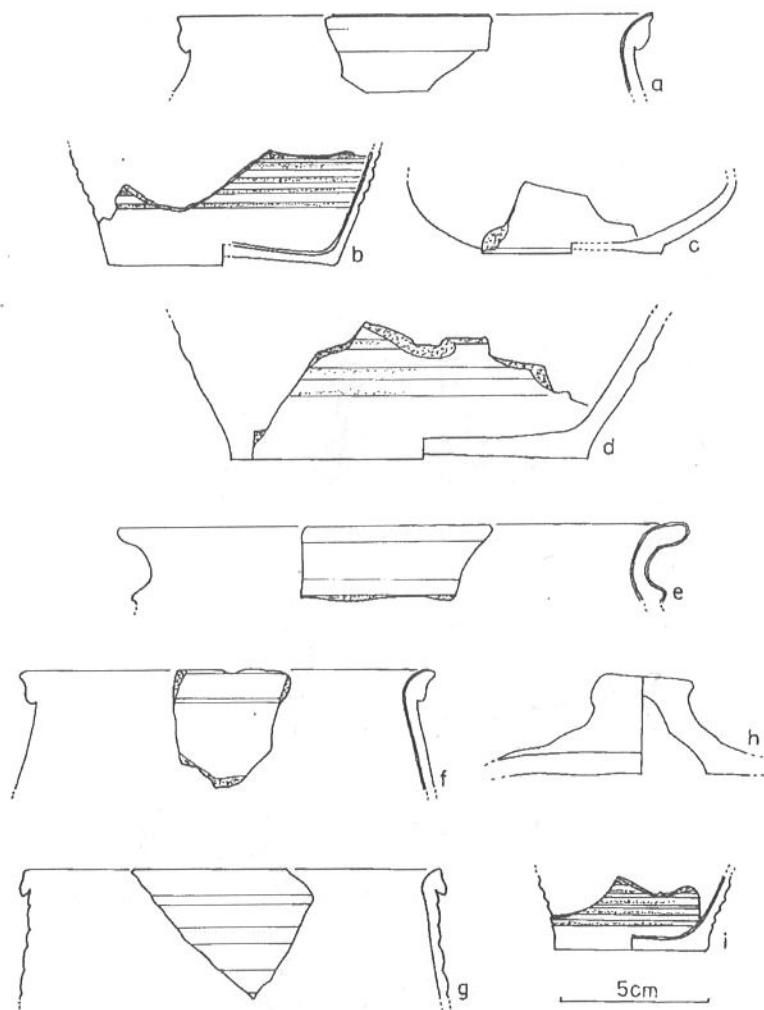
Ryc. 14. Fragment murów miejskich w rejonie ul. J. Sobieskiego. Fot. K. Garbacz

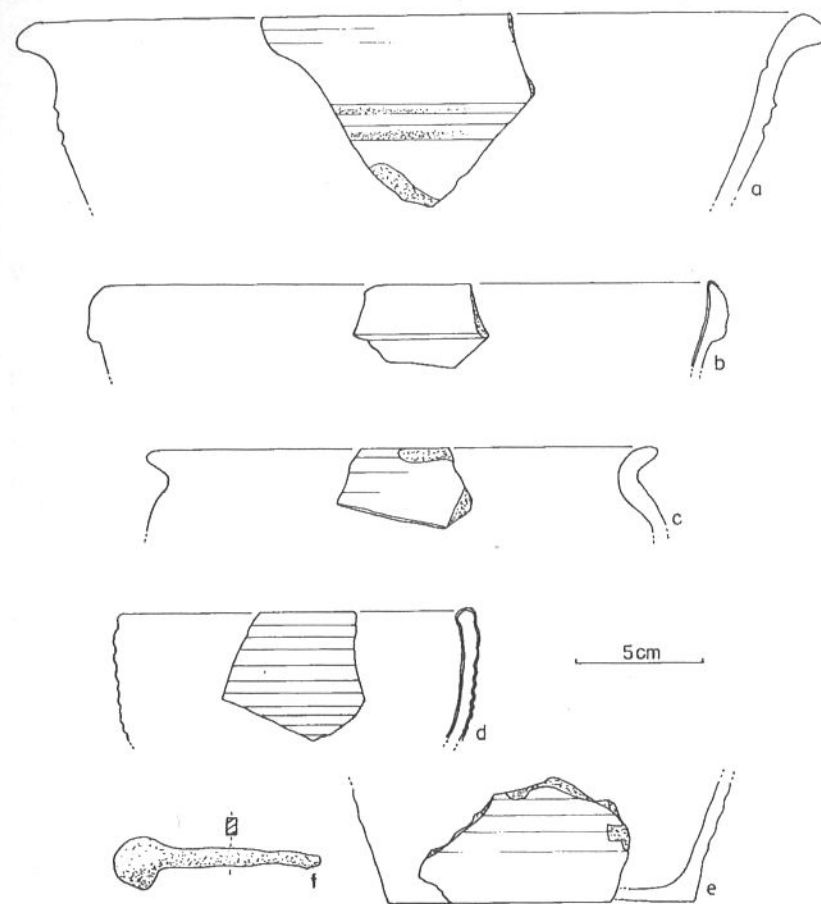
Ryc. 15. Fragment murów miejskich w rejonie Placu Wielkopolskiego.
Fot. K. Garbacz

Tabl. I. Zielona Góra, ul. Pod Filarami. Ceramika z wykopu I.
Rys. K. Garbacz

Tabl. II. Zielona Góra, ul. Pod Filarami. Ceramika z wykopów 1 (a-d) i 2 (e-i).
Rys. K. Garbacz

Tabl. III. Zielona Góra, ul. Pod Filarami. Ceramika (a-e) i gwóźdź żelazny z wykopu 2.
Rys. K. Garbacz

Muzeum Ziemi Lubuskiej
w Zielonej Górze

STUDIA ZIELONOGÓRSKIE

pod redakcją
Andrzeja Toczewskiego

Tom VIII

Zielona Góra 2002